

АКТУАЛІЗАЦІЯ ДІЄСЛІВНОЇ ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКОЇ НОМІНАЦІЇ У РОМАНІ «СЕВЕРИН НАЛИВАЙКО» М. ВІНГРАНОВСЬКОГО

Стаття присвячена аналізу дієслівної індивідуально-авторської номінації у романі «Северин Наливайко» М. Вінграновського. Розглянуто семантику, особливості творення і функціонування дієслівних лексичних новотворів, а також їх роль у формуванні ідіостилю письменника.

Ключові слова: індивідуально-авторська номінація, новотвір, авторський неологізм, неолексема, okazіоналізм, дієслівні інновації.

Важливими завданнями дослідника мови письменника є окреслити мовну особистість автора, з'ясувати внесок творця у розвиток національної мови. У формуванні індивідуального стилю письменника вагоме місце займають авторські неологізми.

Сьогодні помітно активізувалася увага дослідників до okazіональної лексики. Аналіз індивідуально-авторської неології був предметом дослідження у працях Г. Вокальчук, А. Мойсієнка, О. Стишова, Ж. Колоїз, Н. Сологуб, С. Єрмоленко, Н. Адах, Т. Юрченко та ін. Поки що не знаходимо студій, присвячених розгляду неологічної лексики у прозових творах Миколи Вінграновського. Це й зумовлює актуальність статті.

Мета нашого дослідження – здійснити семантичну класифікацію дієслівних авторських лексичних новотворів, проаналізувати їх структурно-дериваційні особливості та стилістичні навантаження у прозовій мові М. Вінграновського. Матеріалом послужить історичний роман «Северин Наливайко».

Як відомо, дієслово є центральною частиною мови і називає динамічну ознаку. У визначенні дієслова як частиномовної категорії, наведеному у «Теоретичній морфології української мови» І. Вихованця і К. Городенської, зафіксовано основні категорійні характеристики дієслова, що зумовлюють його центральність у системі частин мови. Автори відомої граматики української мови зазначають, що дієслово – «це центральний клас ознакових слів, що виражають дії, процеси та стани, виступають організаційним ядром елементарного простого речення, мають активну й широку валентність, найбільший набір морфологічних категорій і виконують в реченні основні формально-синтаксичні функції – присудка та головного члена односкладного речення» [2, 218].

Дієслово як носій процесуальної ознаки має широку семантичну палітру і великі естетичні можливості у художньому мовленні. Особливими значеннево-стилістичними навантаженнями характеризуються індивідуально-авторські дієслівні лексичні неологізми. Дієслова-інновації були предметом дослідження у відомих монографіях, зокрема, дієслівні новотвори у мові засобів масової інформації детально розглянуто у праці «Українська лексика кінця ХХ століття» (на матеріалі мови засобів масової інформації) О. Стишова (2005 р.) [9], у поетичному контексті – у праці «Словотворчість українських поетів ХХ століття» Г. Вокальчук (2008) [4]. Менш досліджено okazіональну лексику у художній прозі. Цікаві неологічні експерименти простежуються в авторській словотвірній палітрі Миколи Вінграновського. У романі «Северин Наливайко» виявлено близько 230 okazіональних одиниць, серед яких 85 дієслівних, що й будуть предметом нашого аналізу. Такі дієслова-інновації можна об'єднати у лексико-семантичні групи одиниць зі значенням:

1) «набувати певного кольору, забарвлення»: *скрейдяніти, спопелястіти, досинювати* (Наливайкові впало в очі, як у його козаків стали в'ялитись раптом і шиї, і голови, і як **спопелястів** під ними живий перед цим ще сливовий Дністер (с. 163);

2) «набувати певної характеристики за зовнішнім виглядом»: *бородатіти, збігтись-зсохнутись* (Так воно і було: під кошмою і шубою **бородатіла** сонна князева голова – голова, але без корони... (с. 191); – Казала мені баба ще влітку: поший, Максиме, собі на зиму нову шапку. Ця стара вже **збіглася-зсохлась**, і скільки ти її будеш носити? (с. 17);

3) «емоційний стан людини, зміна настрою»: *поостогиднячити, захилитатися-затремтіти, зволікати-боятись* (– А чорт їх тепер розбере! Хай стоять, доки не поколіють! Вони так мені вже усі **поостогиднячили**, що я бив би їх дишлом вдень і вночі підряд – так я хочу спати!.. (с. 160); Чи він занедужав, чи **зволікало-боялось** із примороженими вухами військо, ... (с. 354);

4) «набувати рельєфної характеристики, виражати певну форму»: *шпичачитися* (Та і гайок, що наче старий їжак, **шпичачився** з усіх боків, міг би прислужитися Петрові за фортецю (с. 228);

5) «види руху, переміщення в просторі»: *піти-попливти, побігти-погойдатись, їздити-скакати, летіти-сипатись, блукати-літати, попадати-посідати, іти-хилитатися, іти-заточуватися, побігти-попетляти, роз'їхатися-розійтися, присунути-добрести, котитися-перекидатися, стелитися-наближатися* (Ошелешені, коні подумали, що козаки з них глузують і перекривляють! Мало що **їздять-скачуть** на них, б'ють батогами, нагайками й канчуками, а ще регочуться й зневажають! (с. 156); Як відламався від нього Шаула, то з двох тисяч душ, що zostалися при Наливайкові, тисяча попрощалася з ним до весни і **роз'їхалася-розійшлася** по домівках (с. 331); «Наливайко, не відриваючись, від волошкових перед собою снігів, заговорив: – Вони! **Присунули-добрели** наші прояви! (с. 340); А попереду них з хомутиками на шийках, з голісінькими пузенцями **котяться-перекидаються** циганчата! (с. 344);

6) «виконання конкретної фізичної дії»: *шукати-вистежувати, гризти-луцтити, підзадкувати, позиркувати-поглядати, стежити-пасти, розбуджуватись-просинатись, пересідити-відпочити, проносити-забирати, примотузовувати* (... і Наливайкові стало видно, що саме Сашко шукав. Він **шукав-вистежував** того з білим підгорлям татарського жеребця, за якого йому і перепало (с. 146); Він став **позиркувати-поглядати**, що робить його Петро (с. 338); Затим він **підзадкував** під каюка спиною... (с. 183);

7) «набувати певної характеристики за природними явищами»: *захуртечити, замести-зав'язати, обвихрувати-обдувати, сніговіти, засніговіти, піддиміти, вовчити, завовчити, завірюшити, хуртечити, віхтитися* (Вихорець, не зупиняючись, **піддимів**, кинув гніздечко коневі під морду у молочай... (с. 226); ...вихорець непомітно для всіх з'являвся біля лиця Тимоша й починав його **обвихрувати-обдувати** (с. 177); **Вовчив** вітер над могилами й хмарами, і з-поза них порскали блискавки, хоча грому і не було (с. 291);

8) «характеризує процес говоріння, мовлення, вимову, звучання»: *цвірінкати-захлинатись, галдикати, переіржуватися, дзвизнути, загігикати, якнути, глегати, пирхнути-гарикнути, дохекувати* (Та він (горобець – І.Б.) ніби дровичся з ними, бо сновигав з мухою в животі по намету і не переставав **цвірінкати-захлинатись** (с. 138); ...а Наливайків Резі **пирхнув-гарикнув**, ніби стрельнув із гаківниці (с. 353); ...циганчаточка... повилазили нам на плечі, **галдикають** і лоскочуть, вуса мені обсмикують, нишпорять по кишнях! (с. 344).

Наведена семантична класифікація презентує суттєве превалювання складних дієслівних інновацій. Простих за структурою – значно менше.

Вагома кількісна перевага складних дієслівних оказіоналізмів над простими засвідчує продуктивність способу складання. Хоча, як відомо, «складання є продуктивним способом творення іменників і прикметників, менше використовується в прислівниках (переважно як індивідуально-авторські новотвори) і спорадично – в дієсловах» [10, 272].

Основним способом творення композитних дієслів-неологізмів М. Вінграновського є словоскладання. Майже всі складні оказіональні дієслова, виявлені у романі «Северин Наливайко», утворені цим способом. Такі юкстапозити є поєднанням двох дієслів недоконаного виду, наприклад: *стелитися-наближатися, іти-заточуватися, гризти-луцтити, блукати-літати, їздити-скакати* (стелитися-наближатися ← стелитися, наближатися; іти-заточуватися ← іти, заточуватися; їздити-скакати ← їздити, скакати) та ін.; або доконаного виду, наприклад: *побігти-погойдатись, попадати-посідати, побігти-попетляти, пересідити-відпочити, дзвизнути-загігикати* (побігти-погойдатись ← побігти, погойдатись; побігти-попетляти ← побігти, попетляти) та ін.

Для традиційного словотвору української мови композитне дієслівне словотворення не є специфічним і поширеним, як, наприклад, суфіксально-постфіксальний, префіксальний, префіксально-постфіксальний способи тощо. В авторському лексиконі М. Вінграновського наявна велика кількість оказіональних дієслівних юкстапозитів, тому можемо констатувати, що словоскладання є одним із улюблених прийомів індивідуально-авторського живописання письменника.

Своєрідністю авторського дієслівного словотворення є й те, що, створюючи нові лексеми, М. Вінграновський часто поєднує в одному композиті два синоніми. Йдеться про дієслівні неолексеми на зразок *шукати-вистежувати, позиркувати-поглядати, стежити-пасти, розбуджуватись-просинатись, замести-зав'язати* та ін. Такі новотвори подають вичерпну характеристику описуваним процесам, діям, наприклад, у контекстах: *Наливайкові стало видно, що саме Сашко шукав. Він **шукав-вистежував** того з білим підгорлям татарського жеребця, за якого йому і перепало (с. 146); Він та його*

– душ із сорок – загін *стежили-пасли*, кралися за козаками, влипли кіньми, у замети, ніби ніхто їх не бачив (с. 352); Хрумкіт стояв над снігами такий, що в заснулім на зиму лісі деякі з сосен, обтрушуючись, *розбуджувались-просинались...* (с. 354).

Ще однією особливістю письменницького експериментування над словом є те, що створені дієслівні неологізми можна об'єднати у синонімічні ряди, наприклад:

- 1) із загальним значенням «іти»: *іти-хилитатися, іти-заточуватися, піти-попливти*;
- 2) із загальним значенням «іхати»: *їздити-скакати, роз'їхатися-розійтися*,
- 3) із загальним значенням «бігти»: *побігти-погойдатись, побігти-попетляти*;
- 4) із загальним значенням «стежити»: *стежити-пасти, шукати-вистежувати, позиркувати-поглядати*;
- 5) із загальним значенням «летіти»: *летіти-сипатись, блукати-літати*;
- 6) із загальним значенням «наблизитися»: *стелитися-наближатись, присунути-добрести*.

Такі групи свідчать про стилетворчу майстерність художника-Вінграновського, багатство й різноманіття авторського слова.

Розгляд творення дієслівних окаціоналізмів викликає багато труднощів. Нерідко досить складно вмотивувати твірну базу новоутворених дієслів. Суперечливими є визначення способів словотворення у випадках внутрішньодієслівної префіксації, постфіксації [6, 126; 9, 192]. Так, важко пояснити творення дієслова *поостогиднячити*: чи від твірного *остогиднячити*, чи від сполуки *бути остогидним*.

У традиційному словотворі української мови власне дієслівними способами є суфіксально-постфіксальний, постфіксальний, префіксально-постфіксальний, префіксально-суфіксально-постфіксальний. «У творенні дієслів-інновацій, як і інших частин мови, велику роль відіграє закон сполучуваності морфем, належність твірних основ до певної частини мови, система словотвірних значень похідних дієслів та ін.» [9, 191].

Авторський лексикон М. Вінграновського збагачують прості за структурою дієслівні новотвори. Їх є значно менше, ніж складних. Продуктивними при їх творенні є префіксальний, суфіксальний, префіксально-суфіксальний.

При префіксації утворюються переважно дієслова-іновації доконаного виду від дієслів недоконаного виду, наприклад: *піддими́ти, заігигика́ти, підзадкува́ти* та ін. Продуктивними тут є префікси:

- за- : *захуртечити, заігигикати*;
під- : *підзадкувати, піддими́ти* тощо.

Авторські дієслова-неологізми утворені також суфіксальним способом, наприклад: *бородати́ти, завірюши́ти, хуртечи́ти*. Продуктивними виступають дієслівні суфікси -и(ти), -і(ти). Утворені такі неолексеми від іменникових основ (*завірюши́ти* ← *завірюха*, *хуртечи́ти* ← *хуртеча*) і прикметникових (*бородати́ти* ← *бородатий*). До речі, відіменникові дієслова, твірними для яких є назви природних явищ (на зразок: *сніг* → *сніжити*, *дощ* → *дощити* та ін.), належать до продуктивного типу у традиційному словотворі української мови [10, 296].

В авторському дієслівному лексиконі М. Вінграновського знаходимо неологізми, утворені змішаними афіксальними способами, а саме:

1) префіксально-суфіксальним: *спопелясти́ти, дохекува́ти, скрейдяни́ти* та ін. Такі неолексеми утворюються від прикметникових твірних основ (*спопелясти́ти* ← *попелястий*, *скрейдяни́ти* ← *крейдяний*), рідше – дієслівних (*дохекува́ти* ← *хекати*). Відад'єктивні дієслова з суфіксом -і-, який взаємодіє з префіксами з-(с-), складають продуктивний тип у дієслівному словотворі української мови [10, 299];

2) суфіксально-постфіксальним: *віхтити́ся, шпичачити́ся*. Ці дієслова є відіменниковими (*віхтити́ся* ← *віхоть*), формантом виступають суфікс -и- і постфікс -ся. Суфіксально-постфіксальний спосіб є суто дієслівним, він «належить до мутаційної групи, в якій похідні слова набувають нового значення і ознак нової частини мови – дієслова: сорт (іменник) – сортуватися (дієслово) [5, 122].

3) префіксально-суфіксально-постфіксальним: *переіржува́тися*. Виявлено тільки одне дієслово, утворене цим способом. Твірним тут виступає дієслово недоконаного виду *іржати*, формантом – префікс пере-, суфікс -ува-, постфікс -ся. Відомий дериватолог В. Горпинич у монографії «Українська словотвірна дериватологія» (1998 р.) наводить подібний приклад *переморгува́тися* [5, 122], утворений за такою ж словотвірною моделлю, яку, щоправда, не варто вважати продуктивною.

В індивідуально-авторському лексиконі М. Вінграновського виявляємо слова, творення яких важко пояснити. Так, важко вмотивувати появу лексеми *сніговіти*, значення якої можна зрозуміти тільки з контексту, а саме: *...негрятянки з повними на головах дерев'яними відрами... снували кручею з Дністра до*

вогнищ, зливали воду в діжки, **сніговіли** зубами до кашоварів і, пританцьовуючи, знову згойдувалися з кручі по воду (с. 214); Негритянки прижмурилися, **засніговіли** зубами і повели усіх за собою до білих саней (с. 365). Зрозуміло, що тут можна простежити асоціативний зв'язок із назвами природних явищ: *сніговіти* зубами, тобто зуби білі як білий сніг; звичне – білосніжна усмішка. Важко визначити, чи це суфіксація від прикметника *сніговий*, чи це складання. Мабуть, швидше суфіксація: *сніговіти* за аналогією з дієсловом *біліти* (з тим же колірним значенням) утворено суфіксальним способом. Вони є відад'єдктивними дериватами, формантом виступає дієслівний суфікс -і-. Відповідно *засніговіти* виникло за допомогою префікса за- префіксальним способом від твірного дієслова *сніговіти*. У наведених контекстах такі okazіоналізми є оригінальними лексичними одиницями, вони прикрашають художнє авторське слово.

Специфічними рисами творчої манери письма М. Вінграновського можемо вважати те, що його описам властиві рухливість, дієвість, динаміка, що простежуються і в пейзажах, і в портретах, і в описах душевного стану персонажів тощо. Так, передаючи переживання, хвилювання героїні Галини, яку прийшов сватати Наливайко, письменник ужив цілу низку дієслів і порівняв героїню зі свічечкою, що горить, мерехтить, світло тремтить, переливається. Такий неспокій, хвилювання і на душі у Галини. Наведемо контекст: *Галя ж уся на свічках засвітилася! Тепер м'яке й тепле світло облягало лише її, ніжно й лагідно обнімало за шию і плечі, пригорталось до рук, заглядало у невеличкі карі Галині очі... У його теплому золотінні й сама Галя стояла, як свічка. Здавалося, заговори тепер хто, задихай, і оця свічка-Галя захилюється-затремтить і відразу згорить, змерехтить у всіх на очах, погасне і всім стане темно* (с.32). Промовистою тут є лексема *захилюється-затремтить*.

У романі «Северин Наливайко» М. Вінграновський багато місця відводить пейзажним замальовкам. Усі події відбуваються на тлі змін, переходів природних станів. Показовим тут є уживання великої кількості дієслів, серед яких простежуємо застосування дієслів-інновацій. Наприклад: *А як нема голови, а з нею й очей, то чим же він, Петро, все-таки бачить, як зверху по дубовій яркуватій корі задумливо й ніби нехотя почало стікати малинове світло зорі?.. Ось воно облило й затопило дубову крону, пішло-попливло по тоншім верхнім гіллі, обійняло розбиту, обвуглену громом гілляку...* (с. 125); *Під ногами чорніла земля, а над туманом досинювало небо. Туман і земля йшли потихеньку на вечір* (с. 374); *З півночі напливли вже не хмари-вивідувачі, а хмари-осінки правдиві. Йшло серед них і кілька зимових, бо одна із них затрималася над риплячою валкою і завірюшила снігом. І хоча та зимова хмарина хуртечила і недовго, дині на гарбі побіліли...* (с. 314).

Інколи М. Вінграновський деяким образам живої і неживої природи надає рис і характеристик людини. Окреме місце у романі відведено образу вихорця, який переслідує героя: *Хто за чоловіком може ходити?.. Тут вв'язавсь за людиною вихорець!.. Ще як тільки Тиміш відскакав від князя, Дем'яна і Конашевича, відразу ж неподалік, з-під прозорого кущика заячого холодку, піднявся та побіг-побіг за ним навздогін синій і невисокий, живий, веселенький степовий вихорець... тримався від Тимоша... щоб його було видно, що він тут, що він є, що він вихорець поруч із господарем, і щоби той не журився... Синій, як синій вогник, вихорець похитався на синій ніжці посеред Синьої Горині,... а потім побіг-погойдався до Тимоша... Коли ж після бою, мокрий, важкий, обліплений пилом, Тиміш разом з козаками падав на землю відпочивати, вихорець непомітно для всіх з'являвся біля лиця Тимоша й починав його обвихрувати-обдувати* (с. 176-177).

Персоніфіковані образи рослин виразно розкриваються шляхом застосування okazіональних лексем, зокрема дієслівних, наприклад: *Він рушив туди: грізними важкими наростами перед ним набичачився дуб* (с. 124); *Хрумкіт стояв над снігами такий, що в заснулім на зиму лісі деякі з сосен, обтрушуючись, розбуджувались-просинались* (с. 354).

Тварини у романі наділені рисами людини. Вони здатні страждати, переживати і радіти, як і людина, наприклад: *А після всього, ніби в якомусь чаду, вовки задирали над тими ж димарями морди й тоскно вили-плакали так, що їх жаліли не лише сховані під снігами люди, а й висіяні зверху над ними різдвяні зорі...* (с. 15-16). Або ж: *Видно, що ті снігурі десь неприкаяно блукали-літали голодними заметеними полями, шукали теплового прихистку, коли побачили освітлену теплу Галю. Вони попадали-посідали прямо їй на волосся, на плечі, на сорочку...* (с. 44); *Яструб виглянув з-під гарби. Перед тим, як полинути в небо, він вирішив к'якнути-попроцятися з приємними йому жінками, дівчатами і монашками, бо коли їх тепер побачиш? (с. 313).*

Дієслово *скрейдяніти* вичерпно характеризує емоційний стан персонажа, його хвилювання у реченні «Побачивши накритого кожухом Наливайка і над ним з пістолем у руці Семена Оливку, Жбур

вмить побілів, **скрейдянів** геть увесь, ніби з нього вицідили всю кров» (с. 137). Герой побілів, **скрейдянів** з несподіванки побаченого, з переляку.

Уживання композитних дієслівних інновацій дозволяє письменнику влучно і вичерпно характеризувати описуване. Наведемо контексти: *Там, на тому кутку, замело-завіяло геть, і зайці бігали по вишнях, по грушах та яблунях* (с. 15); *Видно, що ті снігурі десь неприкаяно блукали-літали голодними заметеними полями...* (с. 44); *Та тільки чому Наливайко увесь у саднах, **іде-заточується**, і звідки він їде?* (с. 298). Уживання складних дієслів є способом мовної економії.

В індивідуально-авторській палітрі М. Вінграновського спостерігаємо уживання й інших дієслівних форм, крім особових дієслів. Так, естетично навантаженими у романі є інноваційні дієприкметники, наприклад: *придавлене* диво, *зглинена* ящірка, *розвітрена* ковила та ін. Окаціональність форми й оригінальність значення досягає письменник за допомогою «незвичної» афіксації, що разом із незвичною сполучуваністю сприяє створенню цікавих метафоричних образів, наприклад: *прихмелена* пісня, *зальодовілий* капітан, *защербчений* Наливайко та ін.

У романі «Северин Наливайко» спостерігаємо метафоричне уживання дієслів-інновацій письменника. Ці дієслівні метафори створюють глибокі образи, наприклад: *А говорив цей плосколиций табунник так, що поміж його словами не було продишу. Слова спурхували з його намовчаних губ і **летіли-сипались** зграями* (с. 157); *Від пострілів степом **пішла-покотилась** луна, пробубоніла і вперед, і назад, і по сторонах і, не зустрівши ніде ніякої перегородки, пішла до низьких на обрії зір...* (с. 110).

Як бачимо, словотворчі пошуки М. Вінграновського вражають своєю новизною та оригінальністю авторського індивідуально-образного мовлення. Дієслівні інновації характеризуються великими естетичними навантаженнями у прозовій мові письменника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Ірпінь : «Перун», 2003. – 1440 с.
2. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови : академ. граматики укр. мови / І.Вихованець, К. Горденська / за ред. І.Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
3. Вінграновський М.С. Вибрані твори : у 3 т / Вінграновський М.С. – Т.2. – Северин Наливайко : Роман. – Тернопіль : Богдан, 2004. – 400 с.
4. Вокальчук Г. Словотворчість українських поетів ХХ століття: монографія / Г.М. Вокальчук. – Острогоз : Національний університет «Острозька академія», 2008. – 536 с.
5. Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія / В.О. Горпинич. – Дніпропетровськ, 1998. – 189 с.
6. Земская Е. А. Активные процессы современного словопроизводства / Е. А. Земская // Русский язык конца ХХ столетия (1985–1995). – [2-е изд.] – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 90–141.
7. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
8. Словник української мови : в 20 т. – Т. 1–3. – К. : Наукова думка, 2010 – 2014.
9. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О. А. Стишов. – [2-ге вид. переробл.] – К. : «Пугач», 2005. – 387 с.
10. Сучасна українська літературна мова : підручник/ А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін. ; за ред. А.П. Грищенка. – [2-ге вид., переробл. і допов.] – К. : Вища шк., 1997. – 493 с.

Стаття посвячена аналізу глагольної індивідуально-авторської номінації в романі «Северин Наливайко» Н. Вінграновського. Розглянуті семантика, особливості утворення та функціонування інновацій-глаголів, а також їх роль при формуванні ідиостилі письменника.

Ключові слова: індивідуально-авторська номінація, новоутворення, авторський неологізм, неолексема, окаціоналізм, інновації-глаголи.

The article deals with the analysis of the individual author's verbal nomination in the novel "Severyn Nalyvayko" by M. Vinhranovsky. The semantics of the neologisms of the verbs, the peculiarities of their formation and functioning as well as their role in the formation of author's idiolect have been analyzed.

Key words: individual author's neologism, author's neologism, neolexeme, occasionalism, verbal innovations.